

І. ВЛАДА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МОЖЛИВІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДІАЛОГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Олександр Майборода

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті пропонується типологізація націй за двома окремими ознаками – політичною та етнічною. В Україні діє тенденція еволюції від моноетнічної квазідержавної нації до поліетнічної державної. В той же час, є чинники, які гальмують таку еволюцію. Головний з них – ігнорування етнічного ядра у державній стратегії конструювання нації.

Ключові слова: типологізація націй, націоконструювання, етнічне ядро.

Olexandr Mayboroda. Problems and Perspectives of National Constructing in Modern Ukraine. The article proposes the typology of nations by two different characteristics – political and ethnic those. In Ukraine the tendency of evolution from mono-ethnic quasi-state nation to poly-ethnic state nation is in action. At the same time the factors exist, that put the brake on such an evolution. The principle one – the skipping of ethnic core in state strategy of nation-constructing.

Key words: nation typology, nation-constructing, ethnic core.

Дослідження процесу еволюції національної ідентичності сучасного соціуму на території України від самого початку стикається з питанням про тип нації, яка має стати продуктом цього процесу. Обговорення цього питання у наукових колах відбувається навколо двох типів нації – «етнічної» і «політичної». Названа типологізація стала настільки популярною і незаперечною, що ні в кого із тих, хто її застосовує, не виникає сумніву ані у її відповідності правилам класифікації, ані семантичній коректності. У цій беззастережній

переконаності ігнорується, зокрема, типологізація, запропонована англійським дослідником Я.Крейчі та його бельгійським колегою В.Велімські. У їхній типологізації визнається, що нація може бути водночас і «етнічною», і «політичною» (у їхній термінології – «повномасштабною») [6, с. 75–77].

Інша вада поділу націй тільки на «етнічні» та «політичні» – вибудовування типологічного ряду із явищ, виділених, по-перше, тільки за однією критеріальною ознакою, по-друге, за ознакою, не аналогічною тій, за якою виділено інші явища в цьому ряду, по-третє, шляхом надання тільки одному із явищ («політичній нації») ознаки, яка є загальною для усіх інших. Адже, на наше переконання, будь-яка нація має ознаку «політичності» або «етатичності», хоча і не обов'язково у сенсі неодмінної наявності власної держави, але також у сенсі прагнення до неї.

Виходячи з цього, ми застосували дві типологізації націй – за етнічною та за політичною ознаками. За етнічною ознакою серед націй можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні. За політичною ознакою нації можуть бути державними, квазідержавними (такими, що мають зовнішні атрибути держави, але фактично є автономними провінціями або колоніями) та бездержавними, які виборюють самостійність чи хоча б квазідержавність. Обидва критерії – етнічний склад українського соціуму та його політичний статус буде застосовано нами для характеристики процесу становлення його національної ідентичності.

Друге попереднє зауваження стосується терміна «ідентичність». Ми використали формулювання, яке розуміє ідентичність як зв'язок особистості зі спільнотою, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільноти. Ми взяли також до уваги, що, з одного боку, сукупність індивідів з однаковими ознаками творить групову ідентичність, а не навпаки, але, з другого боку, вже сформована група таких індивідів може суттєво вплинути на процес самоідентифікації особистості. Можна насторожено ставитися до групового тиску на особистість щодо її самоідентифікації, але не можна проігнорувати ту обставину, що ідентичність – не просто зачислення себе індивідом до групи, а й справжня належність до неї [3, с.55; 8, с. 78; 10, с. 145].

Питання про взаємозв'язок між індивідуальною і колективною ідентичностями згадано у зв'язку як з конструктивістською роллю держави у формуванні національної ідентичності, так і у зв'язку з роллю примордіальних витоків нації. Для коректного застосування концепцій примордіалізму та конструктивізму для оцінювання націотворчої діяльності держави треба мати на увазі, що розмежування між цими концепціями є суто кабінетним. У реальному житті етнічної спільноти і в реальній етнополітичній практиці примордіалізм і конструктивізм взаємно переплетені. Збереження та еволюція примордіальних рис, які виникають у процесі соціально-трудова діяльності групи, завжди є результатом фактично конструктивістських дій конкретних індивідів. Навпаки, конструктивісти формують уявлення групи про її спільні соціокультурні характеристики не на пустому місці, а використовуючи наявні примордіальні культурні зразки. З цього випливає, що конструювання націй (націобудівництво) полягає не лише у творенні нових, спільних для усього населення (це особливо важливо, якщо населення поліетнічне) ідентитетів, а й у використанні вже існуючих. І коли йдеться про перехід від традиційних суспільств до модерних, то треба припускати і можливість перетягування у нове середовище архаїчних зразків психології та культури.

Конструктивістська стратегія націотворення має бути спрямована на формування у т.ч. національної психології, у якій можна виділити емоційну і свідому складові. Емоційна складова проявляється любов'ю до Вітчизни і зазвичай асоціюється з патріотизмом. Що ж до свідомої складової національної психології, то вона пов'язана із вибором між різними суспільно-політичними моделями – консервативною, ліберальною, соціалістичною, комуністичною, соціал-демократичною, викладених у різних ідеологічних доктринах. У низці ідеологій, що можуть стати предметом усвідомленого вибору, перебуває і націоналізм.

У політичній лексиці, у публіцистиці патріотизм і націоналізм застосовуються, принаймні в Україні, переважно як поняття, які не лише несумісні, а й такі, що взаємно заперечують одне одного.

Між тим, у науковій літературі націоналізм не належить до тих термінів, що застосовуються як політичне або ідеологічне тавро [1, с. 298; Див. у: 5, с. 292; 17, с. 104–105]. Націоналізм асоціювали із захистом інтересів своєї країни, наприклад, ідеолог націо-

нального визволення Італії Дж. Мацціні, духовний вождь китайської революції Сунь Ясен, колишній британський прем'єр М.Тетчер та інші.

Попередні зауваження з приводу типологізації націй, змісту національної ідентичності та їх витоків, ставлення до націоналізму необхідні з тієї причини, що вони є ключовими для аналізу еволюції українського соціуму від того етнополітичного стану, в якому він перебував під час здобуття Україною незалежності, до найбільш вірогідної моделі його національної ідентичності, як і для аналізу чинників цієї еволюції.

В алгоритмі сучасної еволюції українського соціуму одне з центральних питань – про можливість зміни типологізуючих ознак національної ідентичності. Українська нація радянських часів розумілася як нація етнічних українців, які за наслідками революції 1917–1922 рр. реалізували своє право на національне самовизначення у формі радянської республіки, що мала формальні, але не реальні атрибути державності. Відповідно, українська нація 1991 року була моноетнічною і квазідержавною.

Здобуття Україною незалежності відкрило перспективи для становлення двох типів української нації – або державної моноетнічної, або державної поліетнічної. Перший варіант може реалізуватися шляхом еволюції квазідержавної нації етнічних українців. Другий варіант вимагає радикальної трансформації ідентичності не лише етнічних українців (національної більшості), а й усіх етнічних спільнот, що живуть разом з нею.

Модель поліетнічної державної нації вимагає досягнення консенсусного паритету між етнічними і загальногромадянськими ідентитетами. Належність феномену нації до модернізаційного етапу світової історії інколи штовхає до небажання враховувати її етнокультурні основи і відносити до її конституїтивних ознак лише свідомість, політичну волю, громадянство. Такий хід думки мусить неминуче вести до ігнорування етнічних особливостей під час конструювання ідентичності поліетнічної державної нації.

Доводиться визнати, що саме таким концептуальним наповненням були позначені в Україні наукові і суспільні дискусії стосовно націотворення. У публікаціях і вітчизняних, і зарубіжних авторів у тій або іншій редакції поширювалися думки про майбутню українську націю або як націю надетнічну (а то й позаетнічну), або як націю суто етнічну з примордіальною ідентичністю. В ході

дискусії перевагу здобула концепція поліетнічної державної нації. Але і такий тип нації може мати різновиди – культурний, територіальний та етноядерний.

Нагадаємо, що Стратегія національної ідентичності, як вона викладена у звіті Програми розвитку ООН за 2004 р., рекомендує, зокрема:

- запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо;
 - створення націоналізованої системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів, у центрі яких мова, література та історія домінантної групи;
 - впровадження мови і культури домінантної групи у державні ЗМІ та інші культурні інституції;
 - загальнонаціональна символіка (свята, герої, топоніміка тощо)
- [Див. у: 7, с.185–186].

У запропонованій експертами ООН стратегії конструювання нації не важко відчутти наголос на етноядерному типі національного соціуму. Такий погляд на процес націотворення в Україні поділяється і багатьма вітчизняними етнологами і соціологами, які вважають, що політична нація не може не бути етнічно маркованою і як на приклад посилаються на європейські нації, етнічною основою переважної більшості яких є автохтонне ядро (титульний етнос). Етнічне ядро існує і в націях, самоназва яких не збігається із самоназвою домінантної групи – британці, іспанці.

Етноядерний варіант поліетнічної нації вимагає від державної етнонаціональної політики поєднання примордіалістської і конструктивістської стратегій, особливої уваги до ідентичності титульного етносу, відмови від ідеалізованої національної конструкції, у якій він є не центральною ланкою, а лише однією із багатьох. Тим більше, що поліетнічна українська нація залишається перспективою, а моноетнічна – поки що реальністю. Український етнос має вважатися ядром поліетнічної нації також і внаслідок свого демографічного переважання у складі населення держави.

Значимість соціокультурної складової національної ідентичності поки що не уповні усвідомлюється на масовому рівні. Як показало соціологічне опитування 2006 року, понад 43% мешканців України вважали, що українська нація – це всі громадяни

країни, незалежно від етнічної належності, мови і традицій. На цьому тлі частка тих, хто вважав українською нацією тих громадян, які є етнічними українцями за походженням, видається незначною – 19,8%, і ще меншою була частка тих, хто вважав, що до української нації належать ті, хто, незалежно від етнічного походження, спілкується українською мовою і дотримується українських національних традицій – трохи більше 15%. Однак, складені разом, дві останні (виразно соціокультурно орієнтовані) позиції незначною мірою поступаються першій. Не говорячи про те, що ще понад 14% зачислили до української нації тих осіб, які є етнічними українцями, незалежно від місця проживання та громадянство. Тобто, більшість населення була орієнтована на примордіальне розуміння ознак української національної ідентичності, навіть якщо ці ознаки не притаманні її носіям через ті або інші причини. Навряд чи інакше можна пояснити, що частка тих, хто вважав, що бути українським громадянином – означає відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій (19,9%), не набагато поступалася частці тих, кому для цього було достатньо мати українське громадянство та український паспорт (21,2%). Хоча найбільшою була частка тих, для кого українське громадянство означало можливість відчувати турботу з боку влади і мати соціальні гарантії (24,0%) [12, с. 13–14], але така ознака навряд чи може вважатися специфічною українською через її споживацьку універсальність.

Уже через рік етнічна складова у самоідентифікації українців зросла: суто громадянське розуміння нації демонстрували близько 39%, а вже громадянське, але з дотриманням українських традицій – трохи більше 15%. Вважали українською нацією етнічних українців в Україні 23%, а етнічних українців, незалежно від місця проживання, – понад 17% [15, с. 8].

Ідентичність титульного етносу як національного ядра поки що не забезпечена достатньою підтримкою ані з боку держави, ані з боку бізнесу. Великий бізнес (олігархат) України демонструє російськомовність і орієнтованість на російськомовну масову культуру, яка щедро ним спонсорується. Переважно російськомовними залишаються утримувані олігархатом засоби масової інформації. Низький індивідуальний культурний рівень українських олігархів має своїм наслідком так само низький рівень і часто вульгарний вигляд спонсорованого ними культурного продукту. Спроби ж невеликої купки олігархів об'єднати громадян на ґрунті спортивних успіхів України

поки що не дали належного ефекту. Понад те, намагання власників спортивних клубів особисто самоутвердитися через успіхи своїх команд має своїм наслідком те, що їхні міжособові чвари резонують міжрегіональною ворожнечею спортивних фанатів, а це негативно впливає на процес національної соціалізації молоді.

Найбільш складним завданням у поєднанні конструктивістської та примордіалістської стратегій є об'єднання соціуму навколо спільних національних інтересів. Поки що серед ціннісних пріоритетів українського населення на першому місці перебувають суто індивідуальні і сімейні. Інша проблема – суперечливість історичної свідомості соціуму, який є субстратом для вірогідної поліетнічної нації.

Дедалі більше зростання популярності концепції поліетнічної державної нації не супроводжується абсолютним переважанням серед населення частки тих, хто пишається українським громадянством – 40,9% у 2002 р. і 49,4% у 2010 р. (у 2005 р., тобто відразу після «помаранчевої революції» – 53,6%) [14, с. 132].

Серед молодих українців лише 27% більшою або меншою мірою відчують гордість за свою країну, в той час як 25,2% відповідають, що «напевне не відчують», а 41,8% «скоріше не відчують» гордості за неї [4]. Щоправда, в Україні ще кілька років тому спостерігався доволі високий рівень патріотизму. У 2006 р. 74% її мешканців вважали себе її патріотами, а 53% висловили готовність захищати її в разі війни [11, с. 7].

Загалом же серед українців присутня значна частка байдужості до свого громадянства, яке має бути національно-цементуючою ознакою. Нині 49,4% українців хотіли б мати громадянство ще однієї країни зі збереженням українського громадянства, а 13,7% готові відмовитися від українського громадянства заради громадянства іншої країни. Сукупна частка цих людей значно перевищує частку тих, хто не хотів би мати друге громадянство за жодних обставин – 40,9% [16]. У політичному керівництві країни переважають ті, хто байдуже ставиться до зміцнення національної свідомості на основі єдиного громадянства, як це впливає із заяв Президента і Прем'єр-міністра України.

Індиферентне сприйняття українського громадянства особливо характерне для Автономної Республіки Крим. Протягом тільки 2006–2008 рр. частка жителів АРК, які сприймають Україну як свою Батьківщину, зменшилася від 74% до 40,1% і, навпаки,

частка тих, хто Україну Батьківщиною не сприймає, збільшилася від 22,2 до 32,9%. При цьому 48% кримчан і 45% севастопольців погодилися б змінити українське громадянство на інше, переважно російське. Слід звернути увагу, що на такий крок згодні 54,7% росіян, 38,7% українців і лише 28,6% кримських татар, що проживають на півострові. Лише 10,3% кримчан пишаються українським громадянством, у той час як для 68,3% воно є питанням винятково практичним і не викликає ані позитивних, ані негативних почуттів, а для 13% воно є обтяжливою необхідністю, оскільки заважає змінити країну проживання. При цьому 82,2% і 68,1% українців, які підтримують ідею подвійного громадянства, обрали б другим громадянство Росії [13, с. 7, 15].

В Україні зберігається упередженість населення різних регіонів один до одного. Упередженість тривалий час формувалася радянським режимом. Таку лінію продовжила радянська партійно-господарська номенклатура і після того, як захопила владні позиції у незалежній Україні, досі її утримує. Ще раз наголошую, що у більшості вона мовно і культурно належить до «руського мира». Як наслідок, самоідентифікація населення Сходу і Заходу у формі опозиції «ми–вони» проходить у спотвореному вигляді: мешканці Донбасу і Галичини взаємно вважають одне одного агресивним попри те, що більшість ніколи не бувала в іншому регіоні. Населення Сходу й Півдня значно краще ставиться до Росії, ніж до Центру і Заходу України.

Упереджене ставлення до Західної України, яка є найбільш проєвропейською частиною країни, утворило перешкоду для формування спільної цивілізаційної ідентичності українського соціуму. В Україні становлення національної ідентичності гальмувалося, зокрема, нездатністю еліт сформулювати національні інтереси і захистити їх, розподіляючи союзна спадщину, протидіяти зазіханню Росії на роль безконтрольної розпорядниці цих ресурсів і домінуючого актора на пострадянському просторі. Постійна поступливість Росії в питанні делімітації і демаркації кордонів перешкоджає формуванню державно-територіальної ідентичності громадян, чіткому закріпленню у їхній свідомості уявлення про межу між «нашою» та «не нашою» територією, чим консервується ідеологема «спільного слов'янського простору» – ідеологема, загрозлива для української державності, а отже, для становлення поліетнічної нації співгромадян [2, с. 181–182].

Постійні хитання держави між європейським та євразійським векторами розвитку, зумовлені як залежністю від російських енергоносіїв, так і привабливістю російської моделі керованої демократії, в рамках якої легше придушувати соціальне невдоволення населення, відбиваються у суспільній свідомості комплексом її розколотості, поєднанням значною мірою несумісних орієнтацій. Так, лише 40% українців сприймають Росію достатньо європейською країною, а 48% дотримуються протилежної думки, але при цьому 58% наших громадян у цілому не вважають Росію закордоном [9].

Протягом усього існування держави Україна політика її владних органів була підпорядкована законодавчому та управлінському забезпеченню процесу приватизації колишньої загальнонаціональної власності та створення для нових великих власників сприятливих умов ведення бізнесу за рахунок державного бюджету. Перетворивши державу на інструмент у своїх руках, український олігархат спрямував її діяльність не на мовно-культурне відродження етнічного ядра та його консолідацію, а винятково на забезпечення своїх особистих інтересів, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети, якою має бути створення сучасної передової економіки, спроможної забезпечити належний соціальний рівень населення. Без такої мети населення позбавляється можливості сформувати як свою загальнонаціональну ідентичність, так і всі інші види групової ідентичності, перетворюючись на атомізовану масу. Така маса може легко перетворитися на натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. Поведінка такої маси, як це показують приклади з політичної історії (у тому числі сьогоденної) багатьох країн, може бути спрямована і проти держави, і проти тих, хто використовує її у своїх егоїстичних інтересах. Сучасна суспільна атмосфера в Україні пройнята вірогідністю такого роду масових виступів, які можуть прискорити об'єднання громадян у спільну націю, але можуть і остаточно розколоти державу, поставивши хрест на перспективі формування національної ідентичності українського соціуму.

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е.Гелнер; [пер з англ.] // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 292–310 .

2. Дергачов О. П. Українська національна ідея: проблеми суб'єктності / О.П.Дергачов // Теорія і практика формування української національної ідеї. – К., 2008. – С. 177–189.
3. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І.Римаренко та інші. – К.: ІДП ім. В.М.Корецького НАН України – ДАККМ, 2001. – Ч. 1. Кн. 2. – 521 с.
4. Зоткін А. Національна самоідентифікація / А.Зоткін // Фонд Демократичні ініціативи, 2010. – 24 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/nalit/morekr>
5. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю.Каменка; [пер з англ.] // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 216–235.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
7. Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи / С.Конончук // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. – К., 2006. – С. 183–210.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І.Римаренко та інші. – К.: Генеза–Довіра, 1996. – 942 с.
9. Мельник І. 48% українців не вважають Росію достатньо європейською країною – опитування / І.Мельник // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/news/28-11-2011/538530/>
10. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С.Немов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.
11. Павленко Р. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України / Р.Павленко, О.Вітер // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С. 99–120.
12. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7. – С. 3–38.
13. Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. Робочі матеріали до фахової дискусії на тему «АР Крим сьогодні і завтра: територія ризику чи зона конфлікту». 18 грудня 2008 р. – К.: Центр Разумкова, 2008. – 64 с.
14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки. – К.: Ін-т соціології, 2011. – 480 с.
15. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 3–31.
16. Шаян О. Подвійне громадянство в Україні: Зміна, що вже давно на часі / О.Шаян // Українська правда // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/02/9/5895554/>
17. Эберкромби Н. Национализм / Н.Эберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер; [пер с англ.] // Етнос и политика: Хрестоматия. – М., 2000. – С. 104–116.